

ISSN: 3023-4743 Cilt 2 / Sayı 1/ Haziran 2025

18. YÜZYILDA MISIR VE HİCAZ ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLERİN GELİŞMESİNDE HACCIN ROLÜ

The Role Of Hajj In The Development Of Trade Relations Between Egypt And The Hejaz In The 18th Century

Marwa Abdalla Mohamed ELZUBER

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, marwaabdalla.m@ogr.iu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6895-7461

Makale Bilgisi	
Makale Türü/ Article Type:	Araştırma / Research
Geliş Tarihi/Date Received:	27.12.2024
Kabul Tarihi / Date Accepted:	10.02.2025

Atf / Citation

ELZUBER, Marwa Abdalla Mohamed, "18. Yüzyılda Mısır ve Hicaz Arasındaki Ticari İlişkilerin Gelişmesinde Haccın Rolü", *Muerrib Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (Haziran 2025), 1-20.

18. YÜZYILDA MISIR VE HİCAZ ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLERİN GELİŞMESİNDE HACCIN ROLÜ

The Role Of Hajj In The Development Of Trade Relations Between Egypt And The
Hejaz In The 18th Century

Marwa Abdalla Mohamed ELZUBER

Özet:

İslâm'ın beş esasından biri hacdır. İnsanları Hac yapmaya en çok iten şey, hacın büyük manevi etkisidir. Hac sadece bir ibadet değildir; aynı zamanda ticaret yapma, bilgi edinme ve sosyal ilişkileri güçlendirme gibi birçok farklı yönü ve motivasyonu da bulunmaktadır. Hac ile hac mevsiminde ticari faaliyetlerin artışı arasındaki doğrudan ilişki inkâr edilemez. Ticari hareketlilik, kafilenin Mekke'ye hareketinden önce hacıların yolda ihtiyaç duyacakları malzemeleri hazırlamasıyla başlamaktadır. Kafileye eşlik edecek olan tacirler, ticari ortaklıklar kurar ve kendilerini veya acentelerini hac kafilisiyle yola çıkmaya hazırlar. Ardından, hac yolu boyunca duraklardaki ticaret devam etmektedir. Hacıların Mekke'ye ulaşmasıyla birlikte büyük pazarlar kurulur ve tacirler farklı ülkelerden getirdiği malları takas ederler. Son olarak, hacıların çeşitli ürünlerle kendi ülkelerine dönmeleri ticareti yeniden canlandırmaktadır.

Mısır ve Hicaz, uzun zamandan beri siyasi, ekonomik ve ticari bağlar içinde olan iki bölgedir. Bu makalede 18. yüzyılda hac ibadetinin Hicaz ve Mısır arasındaki ticari faaliyetler üzerine etkisinin araştırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ticaret, Hac Mevsimi, Mısır, Hicaz, Hac Kervanı*

Abstract:

One of the five pillars of Islam is Hajj. The primary motivation driving people to perform Hajj is its profound spiritual impact. Hajj is not merely a religious duty; it encompasses various aspects and motivations, including trade, knowledge acquisition, and the strengthening of social relationships. The undeniable connection between Hajj and the increase in commercial activities during the Hajj season is evident. Commercial activity begins with the pilgrims preparing the supplies they will need on their journey before the caravan departs for Mecca. The merchants accompanying the caravan establish trade partnerships and prepare themselves or their agents to set off with the pilgrimage group. Subsequently, trade continues at various stops along the pilgrimage route. Upon the pilgrims' arrival in Mecca, large markets are established, where merchants exchange goods brought from different countries. Finally, the return of the pilgrims to their home countries with various products revitalizes trade.

Egypt and Hijaz have long been two regions with established political, economic, and commercial ties. This article aims to investigate the impact of the pilgrimage ritual in the 18th century on the commercial activities between Hejaz and Egypt.

Keywords: *Trade, Hajj Season, Egypt, Hijaz, Hajj Caravan*

GİRİŞ

Mısır ile Hicaz arasındaki siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler çok eskiye dayanmaktadır, fakat bunun başlangıcını belirlemek mümkün değildir. Ayrıca, iki bölge arasındaki coğrafi yakınlık nedeniyle Mısır'ı yöneten güçlerin çoğunun nüfuzunu Hicaz bölgesine kadar genişlettiğini görülmektedir. Mısır, Kızıldeniz ve Akdeniz aracılığıyla antik dünyanın üç kıtası arasındaki bağlantının merkeziydi. Hicaz ise İslam dünyasının dini merkeziydi. Sultan Selim 1517'de Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'na kattıktan sonra, daha Hicaz'a elçilerini veya askerlerini göndermeden önce, Şerif Ebu Nüme'ın liderliğindeki Hicaz heyeti kendisine itaat ve sadakat tekliflerini sunmuştu.¹ Şüphesiz ki Sultan Selim, bu durumda "Harem-i Şeriflerin hizmetkârı" olarak anılmaktan büyük bir onur duymuştur;² çünkü ona uygun görülen bu sıfat, dini liderliğinin yanı sıra siyasi liderliğinin de bir teyitidir. Hicaz bölgesi Osmanlı'nın merkezine uzak olduğundan Mısır'daki Osmanlı yönetimine bağladılar;³ bu da iki bölgedeki yöneticiler arasında bir iletişim dilinin varlığını göstermektedir.

Bu noktadan hareketle, Osmanlı Sultanları Haremeyn-i Şerifeyn'e büyük bir ilgi gösterdiler. Haremeyn için farklı amaçla ve farklı yerlerde büyük vakıflar kurdular. Ayrıca, Mısır'da Haremeyn için pek çok vakıf türü bulunmaktadır.⁴ Vakıfların doğrudan Mısır'a kurulmasında Hicaz'ın kuru ve çorak doğasının büyük bir rolü vardı; zira Osmanlı devleti Hicaz'a maddi yardım ve yaşam desteği sağlayacak başka bir yer arıyordu ve bu yer de Mısır'dı.⁵

Diğer taraftan, hac ibadeti İslam dünyasının dört bir yanındaki Müslümanlar arasında bir dayanışma ve yakınlaşma vesilesi olarak büyük bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Müslümanların haccı kolayca eda edebilmeleri için haccın organizasyonuna özen göstermiştir. O dönemde Mısır, Yemen, Şam, Umman, Lahsa, Nejd, Basra ve Bağdat kervanı olmak üzere her biri hacca gidip gelen belirlenmiş bir yolu izleyen yedi kervan, İslam dünyasının dört bir yanından Hicaz'a doğru yola çıkmaktaydı. Bu kervanların her biri, devletin onları koruyabilmesi ve gerekli olan gıda, su ve hacıların taşımacılığında kullanılan hayvanları tedarik edebilmesi amacıyla sabit bir yol izlemekteydi. Bu veriler ışığında Mısır hac kafilesinin, Mısır ile Hicaz arasındaki genel olarak ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel; özel olarak ise ticari ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynadığını ve bu konunun çalışmamızın odağını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

1. HAC VE TİCARET ARASINDAKİ BAĞLANTI VE HAC ZAMANINDA TİCARETİN MEŞRUIYETİ

Haccın sosyalleşme, Müslümanları bir araya getirme, muhabbet ve dostluğu teşvik etme, ilmi ilerleme ve bilimsel bilgi gibi pek çok faydası olduğu gibi ekonomik ve ticari amaçları da bulunmaktadır. Hac kervanları dini açıdan önemine ve büyük ölçüde kolaylaştırdıkları nüfus ve kültürel kaynaşmadaki rollerine ek olarak, ekonomik faaliyetleri desteklemede de büyük önem

¹ Feridun M. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nüme", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1994), s.88.

² Azze bnt. Abdurrahman b. Muhammed Şahin, *Hıdmatu'l-Hac fi'l-Hicaz hale'l-asrı el-Osmani* (Kahire: Darü'l-Kahire, 2006), 94-95.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972), 34.

⁴ Kesinlikle, Hicaz'ın sahip olduğu erzak çoğunluğu, buğday temini ve Mısır'dan yıllık ödenekler olarak gönderilen büyük miktarlar, Mekke ve Medine emirlerine, yargıçlarına, ilim adamlarına, fakirlerine ve Hicaz'daki ilim talebelerine ve Kâbe'yi ziyaret eden hacılara sunulan büyük hizmetler, Mısır'daki Haremeyn vakıflarından temin edilmekteydi. bk. BOA, Bab-ı Asafı Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri (DVNS.MSR.MHM. d.), No. 3, Gömlek No. 64; Abdülkadir Özcan, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 07 Ocak 2025)

⁵ Mısır ile Hicaz arasındaki ilişki tarihini inceleyenler, Mısırlıların Hicaz halkına sağladığı gelir kaynaklarının çok yönlü olduğunu görecektir; Mısır hazinesinin yaklaşık yüzde onu Mekke ve Medine halkına yardım için ayrılıyordu. Daha fazla bilgi için bk. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar Osmanlı döneminde Hac 1517-1638*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 86-87.

taşımaktadır. Çünkü hac sadece bir yoldan geçiş ve İslam'ın yükümlülüklerinden birinin yerine getirilmesi değil, aynı zamanda geniş bir ticaret imkânı sağlamaktadır.

Arapların cahiliye döneminde düzenli mevsimlik pazarları vardı; burada malların alışverişini yaparlardı. Bu pazarların en önemlileri Ukaz, Mecnene ve Zülmecaz'dır.⁶ İslam'ın gelişiyle bu pazarların varlığı aynı şekilde devam etmişti. Fakat Müslümanların hac mevsiminde alışveriş yapma konusundaki tereddütleri başlamış ve ticaretin hac günlerinde caiz olmadığı düşüncesine kapılmışlardır. İbn Abbas'tan bir rivayete göre, Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz cahiliye dönemindeki panayırlardandır. (Sahabeler) hac mevsiminde ticaret yaparak günaha girmekten korkuyorlardı. Fakat “-Hac mevsiminde ticaret yaparak- Rabbimizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife'ye) akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin. Onu, size gösterdiği gibi zikredin. Doğrusu siz onun yol göstermesinden önce yolunu şaşırılmışlardan idiniz ”.⁷ ayeti nazil olmuştur. İbni Abbas bu ayet nazil olduktan sonra Müslümanlara hac mevsiminde ticarete izin verildiğini aktarmıştır.⁸ Ayrıca, Hac ile ticaret arasında böyle bir bağlantı olmasına şaşmamak gerek zira Hz. Muhammed (s.a.v.) başarılı bir tüccardı. Hacılar için şöyle dua ederdi “...Allah haccınızı kabul etsin, günahlarınızı bağışlasın ve mallarınızı size güzel bir pazar versin...” Bu bakımından, cami ve çarşı, medeniyetin yayılmasına yardımcı olur ve din ile dünya sorunları arasında toplumun başarısına yardımcı olur. Her ikisi de İslam dünyasının çoğunda yaygındır.⁹

Diğer taraftan, Cahiliye döneminde Hac zamanı ticari faaliyetler için yılda bir defa gelen bir mevsim olarak kabul edilir. İslam'ın gelişinden sonra da İslam dünyasının her yerinden hacılar Mekke'ye gelir ve kendi ülkelerinin ürünlerini diğer ülkelerin ürünleriyle takas etmek üzere yanlarında taşırlar. Hac, kervan üyeleri arasında ve hac yolları üzerindeki pazarlar arasında alım-satım ve mal alışverişi için verimli bir alan olduğundan, hacılar konakladıkları durakların ve evlerin bulunduğu Hicaz'a ulaşana kadar ülkelerinin mallarının çoğunu yollarda satmaya başlayırlardı.¹⁰

Osmanlı döneminde de kervanların yolculuğu, hem bizzat hacılar tarafından taşınan mallar, hem de tüccarların taşıdığı büyük miktardaki mallar için önemli bir durumdu. Tüccarlar bir yandan askeri korumadan yararlanmak, diğer yandan da kendilerine tanınan gümrük muafiyetlerini elde etmek için kervana eşlik etmeye hevesliydi.¹¹ Hac kervanlarına eşlik eden tüccarların sayısını belirlemek zor olsa da kervandaki her hacının bir yandan ailesine ve yakınlarına hediye olarak bir dizi mal satın almaya, diğer yandan da hac sırasında harcadıklarını telafi etmek için ticaret yapmaya hevesli olduğuna şüphe yoktur.

⁶ Elnure Azizova, “Ukaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 06 Ocak 2025); Elnure Azizova, “Zülmecaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 06 Ocak 2025).

⁷ Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altıntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Bakara 2/198. Ayrıca, Allah Teala, Mekke halkı (Kureys) İslam'dan önce ticaretle uğraştığını belirtmiştir. Şöyle buyurdu “Li ilâfi kurayş* İläfihim rihlete's-şitâi ve's-sayf” bu ayetteki yaz ve kış yolculukları, ticaret yolculuklarıdır. bk. Kureys 106/1-2.

⁸ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalani, *Fatibü'l-bari bi şerhi Sabibi'l-Buhari* (Beyrut: Daru'l Marifa,1986), 693.

⁹ Aslında İslam şehirlerinin kuruluşuna bakarsak, ilk önce mescid yanında hemen çarşı kuruluyordu ve çoğunluğu ticaret güzergahlarında kuruluyordu. Bu yüzden İslam'da Hac, namaz ve ticaret yani sosyal, iktisad ve din insan hayatında uyumlu bir şekilde uygulanmıştır. bk. Maykel N. Person, *el-Hac ile Mekke min Şibhâi'l-Cezîre-i Hindîyye 1500-1800*, çev. Mîraç Navab, Bedrudin Yusuf (Mekke: Merkezü Tarihî Mekke-i Mukerreme ve'l Medinetü'l- Münevve, 2009), 205-206. Diğer bir kaynak için bk. Köksal Alver, “İslam Şehrini Kurmak: Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru”, *TYB Akademi Dli Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2015), 79-80.

¹⁰ Cemal Mahmoud Mursi, *Drobu'l-Hac el-Mısıri fi'l-abdi'l-Osmani 1798-1517* (İskenderiye: İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mısır Tarihi ve İslam Eserleri Bölümü, Doktora Tezi, 1990), 96.

¹¹ Husam Mohamed Abdu'l-müti, *el-alakat-ül Mısıriyye el-bicazîyye fi 'l-karn'ül samen aşer* (Kahire: el- heyatü'l Mısıriyye el-Amme li'l-kitab, 1999) 164.

2. MISIR İLE HİCAZ ARASINDAKİ TİCARET VE HAC YOLLARI

Her yıl Şevval ayının ortasında Kahire'de yaklaşık 30-40 bin hacıyı içeren heybetli bir kervan toplanırdı.¹² Mısırlılar, eskiden beri Kuzey Afrika ve Endülüs hacılarını Mekke'ye götürmek için Kahire'den yola çıkarlardı.¹³ Mısır hac kervanı, Mısırlılar ve Hicazlılar üzerinde önemli bir etki bıraktı ve Mısırlılar ile Hicazlılar arasındaki sosyal ve ekonomik bağları güçlendirdi. Osmanlı döneminde, Osmanlı padişahları hac kervanına büyük önem vermekteydiler. Kervanların güvenliğini sağlamak için Mısır hazinesinden ne kadar para gerekli olursa olsun, bunu sağlamayı amaçlamışlardır. Emir-i Hac unvanı, 18. yüzyılda Mısır'da önemli bir görevdi. Bu görevi üstlenen kişiye dini ve toplumsal itibar kazandırmaktaydı.¹⁴ Mısır Hac Kervanı genellikle her yıl Şevval'in yirmi yedisinde "Birket-i Hac'dan" (Hac havuzu) hareket eder, önce Acrud'a, ardından Süveys'e giderdi. Süveys'ten sonra kervan biri kara, diğeri deniz yolu üzerinden olmak üzere iki farklı yoldan hareket etmekteydi.¹⁵

2. 1. Deniz Yolu

Mısır ve Kuzey Afrika'dan bazı hacılar Hicaz'daki kutsal mekanlara ulaşmak için Kızıldeniz yolunu tercih etmişlerdir. Bu deniz yolu iki kısma ayrılır: Birinci yol, Süveys- Tur¹⁶ - Cidde¹⁷ - Mekke yoluyla bağlantılıdır. Süveys, Tur ve ardından Cidde'yi birbirine bağlayan bu yol yedi yüz doksan mil uzunluğundaki bir deniz yoluna sahiptir.¹⁸ Süveys, 12. yüzyılda Kızıldeniz ticaretinde Kulzüm'ün yerini almasından bu yana Cidde ile bağlantılıdır. Bu yolun, Süveys'i Tur ve ardından Cidde'ye bağlayan en önemli deniz yollarından biri olduğu kabul edilmiştir. Bu yol, Mısır'ı Hicaz'a hızlı bir şekilde bağlamıştır. Dini ve ekonomik faaliyetlerde, Mısır ve Kuzey Afrika'dan birçok hacı ve ziyaretçinin yanı sıra hac kabilelerine eşlik eden tüccarlar yıllık olarak bu yolu kullanmıştır. Bu deniz yolu aynı zamanda eskiden beri Haremeyn'in erzakının taşınmasında da önemli bir rol oynamıştı.¹⁹ Osmanlı

¹² Hac kafilesi, Şevval ayında hareket eder, Zilkadenin bitmesinden önce Mekke'ye ulaşılması hedeflenirdi. Bu yolculuk yaklaşık bir buçuk ay bir yolculuktur. Bu alanda yazılmış kapsamlı bir makale, bk. Şerife Eroğlu Memiş,"17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı Kahire'den Mekke'ye Hac Menzilleri" 4/2 *Kadim Akademi*, (Aralık 2020), 49.

¹³ Mısır, Arap dünyasının ortasında bulunması nedeniyle Afrika ve Mağrib'den hac kabileleri için önemli bir yerdir. Kuzeyde Akdeniz limanları yönünden Kahire'ye ulaşıyor, oradan da deniz yoluyla Suriye, Anadolu, Mağrip ve İtalya'dan geliyor. Kuzeyde Suriye'ye, doğuda Kızıldeniz'e ve oradan Hint Okyanusu'na, güneyde Nil'in yukarı vadisine ve doğu ve batı Afrika'ya kadar kıyıyı takip eden bir yol ağı bulunmaktadır. Memiş," 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı, s.41.

¹⁴ Münir Atalar, "Emir-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 21 Eylül 2024).

¹⁵ Hamsa bnt. Hubeys ed-Doseri," kafilētü'l-Hac ve'l-Ticara ve Drubuha el-Muhtelifa eban el-Asr'ül-Osmani 1517-1803", *Kena Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dergisi* 48 (2018), 617.

¹⁶ Sina Yarımadası'nın batısında, Kızıldeniz'in iki kolu arasında, Karan Dağı yakınında, Süveys Körfezi'nin ucunda ve Ras Muhammed'den yaklaşık 50 mil uzaklıkta el-Tur Limanı bulunmaktadır. Mercan kayalıklarına yakın olduğu için gemilerin yanaşması için uygun bir limanıdır. Yakınında içme suyu olduğu için de 15. yüzyılda Kızıldeniz'de Mısır için önemli bir ticaret merkezi ve Mısırlıların Hac yolculuklarında bir üs olarak kullanıldı. Tur limanı konumu, coğrafyası ve tarihi ayrıntılı olarak bk. İman Eid Abdülhamid Abdülhadi, "Mina el-Tur Dirase fı'l-Coğrafya el-Tarihyya", *Kafrelsheikh Üniversitesi Sanat Fakültesi Hümanistik ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 26/4 (Aralık 2022), 362-409.

¹⁷ Arabistan yarımadasının güneybatısındaki Hicaz bölgesinde yer almaktadır. Mekke'ye 70 km. Medine'ye 420 km. mesafededir. Bu şehrin önemi, Hz. Osman zamanında güneyindeki Şuaybe Limanı'nın terk edilerek Mekke'ye hacıların Kuzey Afrika, Mısır ve Hindistan gibi uzak ülkelere karaya ayak bastıkları bir liman şehri olarak kullanılmasıyla artmıştır. Cidde Limanı, Avrupa'dan Mısır'a, oradan da Hindistan'a giden malların ve Hindistan'dan Avrupa ülkelerine giden malların geçtiği yerdir. Ayrıca Hindistan ile Avrupa arasında mal taşıyan gemiler sık sık bu limanda karşılaşır. Cidde limanı hakkında daha fazla bilgi için bk, Mustafa L. Bilge, "Cidde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 25 Temmuz 2024).

¹⁸ ed-Doseri, "kafilētü'l-Hac ve'l-Ticara", 630.

¹⁹ Hicaz iâşe kaynağının büyük bir bölümü için Mısır'dan gelen tahıla bağımlı bulunmaktaydı. Yılık olarak Mısır'dan Haremeyn halkına, fukarasına, Mekke kadılarına ve şeriflerine gılal ve erzak gönderiliyordu. Bu erzak ve gılların nakli çoğu zaman Süveys'ten Cidde'ye gemilerle yapılıyordu. Belgelere göre bu iâşe meselesi sadece devlet ya da vakıflar tarafından temini ve nakli için gereken gemiler sağlanmıyordu. Bazı devlet adamları ve hayır seven insanlar tarafından da sağlanıyordu. Örneğin, 1112/1701 yılında Cidde sancağı beyi Yusuf Paşa Haremeyn ahalisine Mısır'dan gılalın nakli için kendi malından iki adet gemi satın almıştır. BOA, Bab-ı Asafı Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri

dönemi boyunca ise Haremeyn tahılının ve tahsisatının Hicaz'a taşınmasında da önemli bir görev üstelenmişti. Ayrıca hac mevsimi dışında da Mısır'ın Hicaz'a, Hicaz'ın da Mısır'a ihracatı bu yol üzerinden gerçekleşmiştir.²⁰

İkinci deniz yolu ise el-Kusayr²¹ - Cidde – Mekke yolu üzerindedir. Kuseyr, Cidde'ye kısa bir nakliye hattı ile bağlıdır. Kusayr limanı, Nil'in birçok vadiyle kendisine bağlanan kolundaki Kus şehrine yakınlığından dolayı önemlidir. Bu liman aynı zamanda Yukarı Mısır bölgesi ile Arap Yarımadası arasındadır. Bu yüzden gıda maddelerinin doğrudan Yukarı Mısır'dan alındığı ve daha sonra gemilerle Cidde veya Yanbu limanlarına taşındığı bir depoydu. Bu deniz yolunun ilk etabı Kahire'den başlamakta oradan Kus'a, oradan da Mısır'ın doğu çölündeki Kuseyr limanına kadar sürmekte, Kusayr'dan hacılar ve tüccarları taşıyan teknelerle de Cidde veya Yanbu limanına kadar devam etmekteydi.²²

2. 2. Kara Yolu

Mısır Hac kafiləsi, Bereket el-Hac arasında Kahire çölü boyunca deve ve yük hayvanlarının ayakları ile döşenen bir kara yolunu takip ederek, Süveyş'ten Nehal'e, oradan da Akabe'ye doğru ilerleyerek, sahil boyunca ilerliyordu. Kızıldeniz'den, Muveylîh'e, sonra el-Azlam'a, oradan el-Vacih'e, sonra Yanbu'ya, Faysal'a, Bedir'e varıp Şam Hac kafiləsiyle buluşuyordu. Genellikle Şam ve Mısır hac kafileleri Bedir'de buluşup Rabîg'e ardından Vadi Murru'l-Zahrani'ye ve son olarak Mekke'ye girmeye hazırlanıyordu.²³

Emir-i Hac²⁴ ve adamları kervanları tertip ederek, herkesin binek hayvanları ve aileleri için belli yerler ayırmış ve kervanların iki tarafının askerler tarafından korunduğu belirli bir düzen takip etmiştir. Kervanın önünde hububat, erzak, tüccarlar, su taşıyıcılar ve aşçılar tarafından taşınan develer yer almaktadır. Emir-i Hac, adamları ve bazı tüccarlar kervanın ortasında seyahat ederken; yanlarında değerli eşyalar, ticaret malları, paraları taşıyan develer ve sandıklar yer alıyordu. Kervanın arkasında ise askerler ve kervana eşlik eden mehter grupları yer almaktaydılar. Ayrıca bedevilerin saldırılarının artması nedeniyle, kervanın arkasına savaş eğitimi almış bazı silahlı gruplar yerleştirilmeye başlandı.²⁵

(DVNS.MHM. d.) No. 111, Gömlek No. 1183, 342. Daha bilgi için bk. BOA. DVNS.MHM.d, No.111, Gömlek No. 1184, 343; BOA. DVNS.MHM.d, No.111, Gömlek No. 2030, 577.

²⁰ Süveyş- Cidde deniz yolu Hac mevsimi dışında devlet tarafından kullanılan bir yoldu. Özellikle Haremeyn'deki gerçekleşen imar faaliyetleri için malzeme temin etmekte kullanılıyordu. Çünkü bu malzemeler İstanbul, Anadolu ve diğer bölgelerden önce İskenderiye Limanı'na sonra Süveyş vasıtasıyla Cidde Limanı'na nakledilmektedir.

²¹ Kuseyr limanı, Osmanlı döneminde çok önemli olan Kızıldeniz limanlarından biri olmasa da hac yolları üzerindeki önemli duraklardan biri olması nedeniyle önemlidir. Kuseyr yolu Mısır'dan hacca gitmek için en kolay yoldu. bk. Abdulmennan Mehmet Altıntaş, *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergahlar 1600-1700* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2016), 172-173.

²² Abdülhamid Süleyman, *Taribu'l-Mevani'l-Musriyye fi'l-Abdi'l-Osmani* (Kahire: 1995), 113.

²³ Abdül-Mu'tî, *el-alakat-ül-Musriyye*, 223. Daha bir kaynak bk. Latif A. Armağan, "18. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menazilu'l-Hac)" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20/20 (Aralık 2000), 73-118.

²⁴ Mekke'nin fethinden sonra (8/630) hac emirliği ihdas edilmiş. Emir-i hac (emirü'l-hac), hac kervanlarını güvence altına almak ve cezaların uygulanmasına nezaret etmek gibi önemli görevler üstlenmiş. Osmanlı döneminde hac emirleri ikiye ayrılmış. Bunlardan birinin merkezi Şam, diğerinin merkezi Mısır (Kahire) idi. Mısır Emir-i Hacı, Kuzey Afrika ve Mısır çevresinden Kahire'de toplanan hacıların Haremeyn'e gidiş dönüşlerinden sorumluydu. Şam Emir-i Hacı, Anadolu, İran ve Orta Asya hacılarıyla Halep ve Bağdat gibi diğer bazı Arap vilâyetlerinden Şam'da toplanan hacıların Haremeyn'e gidiş dönüşlerinden sorumluydu. bk. Atalar, "Emir-i Hac", 132. Daha bir kaynak bk. Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği". *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman* (2010), 137-180.

²⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, *Ababasiler'den Osmanlılar'a Mekte-Medine Tarihi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), 232-233; ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 627. Konu ile alakalı bk. Murat Gökhan Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkiyalar) Kervan* (Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014).

Tüccarların mallarının kervanın ortasında yer alması, ticaretin ve kervanla seyahat eden tüccarların önemli olduğunun bir göstergesidir.

2. 3. Osmanlı Devleti'nin Hac İle Kara Ve Deniz Ticaret Yollarını Geliştirme Ve Güvence Altına Alma Çabaları

2. 3. 1. Deniz Yolu: Güvenliği ve Bakımı ve Gemiler Temini

Yukarıda bahsedildiği üzere, deniz yolu hac ve ticaret için önemli bir yoldu, bu yüzden Osmanlı Devleti bu yola büyük bir önem vermişti. Deniz yolunun temel noktası Süveyş limanıdır. Güvenlik açısından, Süveyş'in Mısır'daki konumunun önemi ve hacıların kutsal yerlere giderken karadan ve denizden geçiş noktası olması nedeniyle, bir yandan Mısır'ın doğu sınırlarını korumak, bir yandan da hacıların ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılamak için buraya bir kale inşa edilmiştir²⁶. Süveyş kalesi, Hac Emiri'nin mühimmatını güvenli olarak göndermesinin yanı sıra hac ve ticaret kafileleri için de önemli bir rol oynamıştı. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan Haremeyn'in tahılını ve tahsisatını taşıyan gemileri, ticaret gemileri ve ticari çıkarlarını; diğer yandan yolcuları ve hacıları korumak için Kızıldeniz'de kuzeyden güneye devriye gezmek üzere Süveyş kaptanlarına Cidde ve Yanbu limanları arasında tahıl, yolcu ve hacıların taşınması için yılda on iki özel donanma gemisi tahsis etmiş ve bunlar kaptanlara verilen sorumlulukların bir parçası haline getirilmiştir.²⁷

Osmanlı Devleti, yolcular ve hacıların için Süveyş Limanı'nda tatlı su temin etmeye özen göstermişti. Süveyş Limanı'nda su taşıyan Bedevilerin maaşlarını ödemek için Mısır hazinesinden yıllık olarak bir miktar ayırmıştır.²⁸ Ayrıca, Osmanlı devleti, Süveyş'teki deniz tersanesine de önem vermiş²⁹ ve tüm ekipmanlarını Bulak tersanesinde hazırlayarak, Kızıldeniz'deki ticareti taşımak için gereken ahşap ve ekipmanlarla donatmıştır.³⁰ Ayrıca, Haremeyn'in ürünlerini, yolcuları ve hacıları taşımak için de gerekli hazırlıklar yapılmıştır. En yetenekli ustalar, gemi inşası ve diğer gemilerin onarımı için Reşit, Dimyat ve İskenderiye'den getirilmiştir.³¹ Bu gemilerin onarım ve inşa masrafları genellikle Mısır hazinesinden karşılanmıştır.³² Ayrıca Haremeyn'in ihtiyaçlarını depolamak için Süveyş'te de depolar kurulmuştur.³³

Öbür taraftan Osmanlı Devleti, tüccarları, hacıları ve yolcuları taşımak amacıyla gerekli gemilerin temini için büyük önem göstermiştir. Mısır hükümetinin Haremeyn'e tahsisatlarını taşıyan gemilerin Kızıldeniz'deki deniz taşımacılığı yoluna girmesine izin vermiştir.³⁴ Bu gemiler, Haremeyn'e ulaşmada deniz yolunu tercih eden tüccarların ve hacıların eşyalarının taşımacılığında kullanılmışlardır. Bu amaçla tahsis edilen devlet gemilerinin sayısı 18. yüzyılın sonlarına doğru üçten dokuza kadar ulaşmıştır. En ünlülerinden biri, Süveyş Limanı'nda Mısır yönetimi denetiminde inşa edilen "Ayn el-

²⁶ Murat Çınar, *Geçmişten Günümüze Süveyş Kanalı'nın Jeopolitiği*, (Ankara: İksad publishing house, 2022), 99.

²⁷ BOA, İbnülemin Bahriye (İE.BH.), No. 1247.

²⁸ Leyla Abdüllatif, *Ehemmiyyet Bender el-Süveyş fi'l-asri'l-Osmani*, Kızıldeniz Tarih ve Çağdaş Uluslararası Politika Sempozyumu araştırması kapsamında, Modern Tarih Lisansüstü Semineri (Kahira, 1980), 114.

²⁹ Süveyş tersanesi, Portekiz'in Kızıldeniz'e yönelik tehdidinin artması üzerine Memluk döneminde Osmanlıların yardımıyla kurulmuştur. Osmanlı'nın Mısır'ı fethinden sonra Süveyş tersanesi Kızıldeniz ve Hind Okyanusu için donanma üssü olmuştur. Daha fazla bilgi için bk. İdris Bostan, *17. yüzyılda Tersane-i Amire* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018),56-58.

³⁰ Abdüllatif, *Ehemmiyyet Bender el-Süveyş fi'l-asri'l-Osmani*, 118. Bulak Limanı ve sanayi merkezi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Bulak" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 07 Ocak 2025).

³¹ BOA, DVNS.MSR.MHM.d, No. 3, Gömlek No.64. Ayrıca, gemi inşası için bazı malzemeler İstanbul ve Anadolu'dan bu limanlara götürülüyordu. bk. Bostan, *Tersane-i Amire*, 57.

³² BOA, İbnülemin Dahiliye (İE.DH.), No. 2792.

³³ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 628.

³⁴ Memiş, "17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı" 39-63.

Hayat" gemisidir; bu gemi, Kızıldeniz'de Meradiye Vakfı'na ait olup daha önce batmış "el-Feyz-i Rabbani" adlı geminin yerini almıştır. Bu gemiler vasıtasıyla, Haremeyn'in tahıllarının taşınmasının yanı sıra, Mısır Emir-i Hac'ının gıda malzemelerinin de el-Muwaileh ve Yenbu limanlarına taşınması gerekiyordu. Osmanlı Devleti, çift yönlü yolculuklar karşılığında her geminin kadrosuna 200.000 para (600.000kuruş) tutarında bir miktar belirlemiştir.³⁵ Bunun sonucunda Mısır limanları ile Hicaz limanları arasında çalışan gemilerin sayısı artmış, bu da ülkelerin deniz yoluyla ulaşımı güvence altına almasının ardından çok sayıda hacının ve tüccarının Haremeyn'e gelmesine olanak sağlamıştır.

Bazı vakıf gemilerin, hac malzemelerini Mekke'ye taşıma yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra gemi yük kapasitesindeki fazlalığı kullanmasına izin verilerek, bu fazlalığı tüccarlar adına farklı malların taşınması ve hacılar ile yolcuların taşınması için kullanması sağlanarak, bu gemilerden maksimum fayda sağlanmış ve vakfın genel geliri artırılmaya başlanmıştır.³⁶ Ancak bununla beraber Süveys'ten Cidde'ye mal taşıyan bazı vakıf gemilerinin Haremeyn'den alınan tahsisatı eksik alıp ona ayrılan yere daha fazla ticaret malı taşımaları gibi bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bu sebeple devlet tarafından vakıf gemilerinde ticaret mallarının taşınması istenmiştir.³⁷

2. 3. 2. Kara Yolu: Güvenliği ve Bakımı

Kara yoluyla hac yolculuğu oldukça zorlu ve tehlikeliydi. Bu nedenle, Osmanlı Devleti kara kervanının güvenliğini sağlamak için kafiye eşlik edecek askerler atamıştır. Ancak Emir-i Hac yalnızca bu kafiye korumaktan sorumlu değildi.³⁸ Mısır Beylerbeyleri ve yedi askeri ocağın da korunmasından sorumluydu. Ek olarak, Hac kafiyesini koruyan askeri koruma çeşitli askeri personelden oluşuyordu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu kervanın güvenliğini ve hacıların rahatlığını sağlamak için hac yolu boyunca menziller (istasyonlar) haline gelen kaleleri yenileyip inşa etmiştir.³⁹ Hac yolu boyunca bakımı yapılan istasyonlar ve kaleler arasında Süveys, Yanbu, Acrud, Azlam, Cidde ve benzeri bulunmaktadır.⁴⁰

Bununla beraber, hacdan dönüş yolculuğu, hac kafiyesine yönelik tekrarlanan Urban saldırıları nedeniyle hacca gitmekten daha zordu.⁴¹ Bu nedenle Mısır'daki Osmanlı yönetimi, hac kafiyesinin güvenliğini sağlaması için her yıl el-Ezlam'a üç yüz asker ve Akabe'ye bin asker gönderiyordu. Bu iki birlik de yanlarında çok fazla erzak taşıyordu. Bu askerler için, deve kiralması ve erzakların sağlanması gibi seyahat masrafları Mısır hazinesinden karşılanıyordu.⁴² Kaynaklarda geçtiği üzere, hac

³⁵ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticaret", 664. Para (pare) Mısır'da kullanılan yukarıda bahsedildiği gibi, bir para birimi o zamanlarda 1=3 kuruştur. bk. Ali Akyıldız, "Para", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 06 Kasım 2024).

³⁶ Haremeyn vakıfları ile ilgili bu çalışmaya bk. Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019); Özen Tok, "XVII. Yüzyılda Haremeyn'in İdaresi ve İşesinde Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü", ed. Kemal Çiçek, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9/939.

³⁷ BOA. DVNSMHH.d, No.111, 1549, 454.

³⁸ Emir-i Hac, Hac kervanını organize etmek ve korumak için sadece Mısır hazinesinden mali destek almıyordu. Devlet, Hac Emiri'ne başka yerlerden mali destek ayırmıştır. Örneğin Cidde gümrüğünden yirmi kese akçe verilmektedir. BOA, DVNSMSR.MHH.d, No 1, 43, 85.

³⁹ Bu kalelerin tamirâtı için Mısır irsaliyesinden karşılanılmaktaydı. Örneğin, 1186/1772 yılında Cidde ve Yanbu iskelelerinin tamirâtı için Mısır irsaliyesinde kırk bin kuruş ödeme yapılmıştır. bkz. BOA, Cevdet, Evkaf (C.EV.), No.536, 7065.

⁴⁰ Bu kalelerden Yanbu kalesi Meddine-i Munevver'e'nin kalesi olarak devlet tarafından büyük bir ilgi kazanmıştı, onun üzerinden Medine'ye zahire ve erzak gönderiliyordu. Hicaz'ın Cidde limanından sonra en büyük ve önemli ikinci limandır. BOA, Cevdet, Askeriye (C.AS.), No. 3171; BOA.C.AS, No. 49638; BOA.DVNSMHH. d, No. 111, 1692, 493.

⁴¹ Urban, Arab kelimesinden geliyor, çölde yaşayan Araplar veya bedevileri ifade etmektedir. Urban eşkiyası hac yollarında hacılara ve yolculara saldırıp onların eşyalarını yağmalamakta, bazılarını öldürmekte ve büyük zorluklar yaratmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Bedevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 05 Ekim 2024); Ali Bardakoğlu, "Eşkiya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 29 Eylül).

⁴² BOA.C.EV, No. 544, 27493. Bu konu ile ilgili ayrıntı olarak bk. ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticaret", 616-623.

kafilesin Mısır'dan ayrılırken veya Mekke'den dönüş yolunda kafileye yönelik urban saldırılarında artış yaşanmıştır. Buna rağmen tüccarlar ticaret için en uygun zamanın Hac kervanıyla yola çıkmak olduğunu düşünüyordular çünkü devlet, kervanla asker göndererek kervanın güvenliğini sağlamaya çalışıyordu.⁴³

3. HAC MEVSİMİNDE TİCARETİN GELİŞMESİNE YARDIMCI OLAN FAKTÖRLER

Hac mevsiminde ticari faaliyetlerin artıp gelişmesinde etkili olan birtakım faktör vardır; bunlardan en önemlisi, Osmanlı merkezi yönetiminin, hacıların Mekke'ye taşıdıkları ve ülkelerine döndüklerinde yanlarında getirdikleri mallara uygulanan gümrük vergilerini azaltma kararıydı.⁴⁴ Bu durum hac kervanlarının ticari faaliyetinin gelişmesine ve onlara eşlik eden insan sayısının artmasına yardımcı olmuştu. Ayrıca, Sultan III. Murad Yemen hac kafilisinin Mekke'ye getirdiği mallardan vergi alınmamasını emretmiş; bu ayrıcalıklar Hac kafilelerinin Mekke'ye gidiş-dönüş kara yoluyla taşıdığı tüm malların, her türlü gümrük vergisinden ve gümrük denetiminden muaf tutulmasına kadar aynı şekilde devam etmiştir.⁴⁵

Ticaretin hac mevsiminde canlanmasına yardımcı olan faktörlerden biri de yukarıda açıklandığı gibi, Osmanlı Devleti'nin hac kervanlarını güvence altına alma çabalarıydı, Ayrıca Hac kafilelerine eşlik eden çok sayıda tüccarın bulunması ve Hac mevsiminde Hicaz'da ticari faaliyetler yürüten ve Hint tekneleriyle gelen malları pazarlayan birçok ticari acentenin bulunması da ticari faaliyeti önemli ölçüde etkilemişti.⁴⁶ Osmanlı döneminde bu şekilde büyük ticari ağlara sahip köklü ticaretle ilgilenen ailelerin birçok örneği vardı. Bu ailelerin, karada ve denizde gerçekleşen tüm ticari faaliyetlerde kendi isimlerini kullanarak çalışan ticari temsilcileri vardır.⁴⁷

Diğer taraftan bazı tüccarların kiraladığı deve sayısının artması, hac kervanlarıyla birlikte doğu mallarının ticaretini genişletmek için belirli bir ücret karşılığında daha fazla yük taşımaya neden olmuştur. Örneğin” İbn Ta'amiye” olarak bilinen Hoca Şihâbüddin Ahmed b. Nureddin ve Hicaz yolundaki deveci Hac Ali arasındaki anlaşmanın içeriği, ikincisinin birinciye taşınması için on deve sağlayacağını öngörüyordu. Bu anlaşma sonucunda bir miktar şeker ve çuhadan oluşan mallar Hac kafilisi eşliğinde Mekke'ye götürülmüştür. Yine benzer şekilde Hoca Muhammad el-Şarayibi de 1713 yılında Mısır Hac kervanına beş yüz deveden oluşan kervanla katılarak doğu mallarını Mekke'ye taşımıştır.⁴⁸

Hac mevsiminde ekonomik canlanmaya yardımcı olan bir diğer şey, mevsimde yılda bir kez Hindistan ve Uzak Doğu'dan çeşitli mallar yüklenen Hint gemilerinin deniz yoluyla Cidde'ye, ardından kara kafileleriyle Mekke'ye gelmesiydi. Dünyanın en zengin pazarları arasında yer alan Mekke'de gerçekleşen bu ticaretin yanı sıra, Kızıldeniz ticaretinde İngilizlerin oynadığı büyük rol de yine

⁴³ Osmanlı Devleti, hac kafilisini urban saldırılarından korumak için başka bir siyaset takip etmekteydi. Urban'a bazı mali yardımlar (Urban surresi) göndererek hac yolunu güvenli tutmak istiyorlardı. Fakat bazen bu yardım kendilerine ulaşmadığı takdirde hac kafilisi daha büyük saldırılara maruz kalabiliyordu. Daha fazla bilgi için bk. BOA, Cevdet, Maarif (C.MF), No.9224; BOA.C.EV, No. 18919.

⁴⁴ Memiş, ” 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı”, 39-63.

⁴⁵ Ulemaü'l-Hamletü'l- Feransiyye, *Vasfı Mısır (el- Mısriyon el- Mühaddison)*, çev. Züher el-Şaayib (Kahire: Sundük el- tenmiye ve'l- sekafe, 1993), 277.

⁴⁶ Daha fazla bilgi için bk. Zekeriye Kurşun, “Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”, *FSM İlmî Araştırmalar ve İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 9* (Haziran 2017), 281-311.

⁴⁷ ed-Doseri, ”kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara, 615-709.

⁴⁸ Abdülmuti, *el-alakat-ü'l-Mısriyye el-Hicazîya*, 167.

ekonomik canlanmada etkili olmuştur.⁴⁹ Nitekim Osmanlı Devleti gemilerinin kuzeye gitmemeleri şartıyla İngiliz gemilerine Cidde'ye varma izni vermiş bu sayede İngilizler Kızıldeniz ticaretinde etkin olmuştur.⁵⁰ Bu durum, hacıları, tüccarları ve mallarını Hindistan'daki büyük tüccarlar ile Cidde'deki vekilleri arasında İngiliz gemilerle güvenli taşıma yöntemleri bulmalarında büyük rol oynamıştı.⁵¹ Ayrıca, sınırlı zamanda Hicaz pazarları ve bu yol üzerindeki pazarlar dünya tüccarları için bir fırsat olmuş, alım-satım yapmaları için büyük bir ticari hareketlilik yaşanmış ve kısa sürede büyük karlar elde etmiştir. Hac mevsiminde Avrupa para birimlerinin girişi ve kârların artması, hem alım-satım işlemlerinin hem de Hicaz pazarlarında ve Hac yolu üzerindeki diğer pazarlarda ticari işlemlerin kabul edilebilir, düzeyde tamamlanmasını kolaylaştırdı. Yemen kahvesi ve Hint mallarının ticareti, özellikle alım- satım işlemlerini tamamlamak için ödemenin anında nakit yapılmasında ısrar eden Hintli tüccarlar arasında popüler olmuştur.⁵²

Haremeyn'in aynı tahsislerini deniz yoluyla Cidde ve Yenbu Limanları'na taşımakta kullanılan Osmanlı gemileri, Osmanlı Devleti'nin Hac mevsiminde ekonomik faaliyetlerinin canlanmasında büyük rol oynamıştır.⁵³ Osmanlı Devletinin gemilere ve vakıf gemilerine Kızıldeniz'de ticari yatırım ve deniz taşımacılığı faaliyetlerine girmeleri için izin vermesi beri tüccarlara, özellikle hac mevsiminde Cidde limanı ile diğer Kızıldeniz kıyılarındaki limanlar arasında ticari deniz taşımacılığı yapan birkaç gemiye sahip olmalarına hacıların tüccarların ulaşımının kolaylaşmasına ve büyük gemi sayısının artmasına neden olmuştur; bilet fiyatlarının düşmesine yol açtığından pek çok hacı ve tüccarın ulaşımında bu gemileri tercih etmelerine neden olmuştur.⁵⁴

4. HAC MEVSİMİNDE PAZARLAR

4. 1. Hicaz Pazarları

Hicaz, en önemli medeniyet sembollerinden biri olan pek çok pazarla zenginleşmiştir. Bu pazarların gelişimine katkıda bulunan en önemli faktörlerden biri, dünyanın dört bir yanından insanların hac görevini yerine getirmek için Mekke'ye gelmesidir. Hac mevsiminde Hicaz'da iki tür pazar açılmaktadır. Bunlardan ilki, yıl boyunca açılan sürekli pazarlardır. (Sabit pazarlar). Örneğin, Bedir'de hurma, yem ve develerin satıldığı büyük bir pazar vardı; Safra Vadisi halkı burada et, kavun, kabak, acve ve başka ürünler satıyordu, Arafa'da kullanılan Pazar ise Hicaz ülkelerindeki en ucuz pazardı. Limon Vadisi pazarına ise et, pirinç, salatalık, kavun, karpuz, deve, koyun ve diğer ürünlerin satın alınması için Mina ve Mekke'den insanlar akın ediyordu. İkincisi ise Hicaz'da, Hac mevsiminde ve yıllık olarak sınırlı günler ve mevsimlerde kurulan mevsimlik pazarlardır. Bunların projeleri, özellikle hacıların bulunduğu yerlerde çok küçük ve birbirine yakın boyutlardaydı. Örneğin, el-Şamiya (Şami Pazarı), el-Ma'ala, el-Masa'a, el-Lail, Suvayka, el-Sagir (Bab İbrahim) ikinci tür pazarlardandır.⁵⁵ 18. yüzyılın başlarında, Mekke, Hicaz şehirlerinde kurulan pazarlar belki de dünyanın en zengin

⁴⁹ Serap Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile ilgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden" *Bulleten* 56/215 (Nisan 1992), 31-33.

⁵⁰ 1517 Haremeyn Osmanlı Devleti'ne katıldıktan sonra, Osmanlı Devleti güvenlik nedeniyle Hristiyan gemilerinin Kızıldeniz'de Moha limanından ötesine geçmesine izin vermemiş. Bununla birlikte, 17. yüzyılın ortalarında, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne ait Avrupa gemilerinin, ekonomik nedenlerle Hint mallarıyla Cidde limanına girişlerine izin verilse de önceden olduğu gibi Cidde limanının kuzeyine 18. yüzyılın sonuna kadar geçişlerine izin verilmemiştir. Böylece Avrupalı gemiler Kutsal yerlere yaklaşamadı ve Süveyş limanını da kullanamadı. BOA.DVNSMHH. d, No. 112, 1438, 401; BOA, Cevdet, Hariciye (C.HR), No. 163, 8114.

⁵¹ Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri" 60.

⁵² Altıntaş, *Kızıldeniz'den Akdeniz'e*, 155-158.

⁵³ Mustafa L. Bilge- Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Yenbu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 01 Ekim 2024).

⁵⁴ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 676.

⁵⁵ İbrahim Celal Ahmed, "Avamil izdihar'1-esvak fi Mekke-i Mükarrama helal'l-karneyn es-Smin Aşer ve't-Tasi Aşer", *el-Mecelletü'l-Tarihîyye el-Mısriyye* 59, (2019), 70.

pazarıydı; çünkü burada çok kısa süre içinde kahve, mür, buhur ve diğer ürünlerin yanı sıra milyonlarca Hint malı satılmaktadır. Hacca giden kimseler sadece ibadetlerini yerine getirmemiş aralarından bazıları hac yolculuğunu bir kazanç mevsimi olarak görmektedir.⁵⁶

Hicaz'ın hac yollarıyla bağlantısının, pazarlarının canlanmasına ve faaliyetlerinin artmasına neden olduğu söylenebilir. Hicaz pazarlarından, özellikle Mekke pazarlarının tertibinde rastgele bir yönetim şekli değil, titiz bir düzen ve kolektif denetimin olduğu bir yönetime başvurulmuştur. Bu yönetimde sadece yerel otorite değil, Osmanlı padişahının da rolü vardır. Osmanlı'nın Mekke'ye, özellikle hac mevsiminde sağladığı destekler ve yardımlar ekonomik kapasitenin güçlenmesine ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuş; bu da fiyatların düşmesine, mal çeşitliliğine, alım satımda birçok yöntemin ortaya çıkmasına, dövizlerin ve çeşitli ölçülerin kullanılmasına yol açmıştır.

4. 2. Mısır Pazarları

Kızıldeniz ve Akdeniz ile Afrika ülkeleri arasında ithalat ve ihracat hareketliliği yoğun, coğrafi konumlarından dolayı Mısır pazarları yıl boyunca canlıydı. Bununla beraber Hac yolculuğuna çıkan kervanlar sebebiyle Mısır pazarlarında ihracat hareketliliği artıyordu ve kervanın dönüşünde, doğudan Mısır pazarlarına farklı ürünler geliyordu. Bu nedenle, Kahire'nin yerel ve uluslararası bir pazar olarak oynadığı rol, birçok pazarın kurulmasında büyük ve önemli tüccar gruplarının istikrarının sağlanmasında çok önemliydi. Kahire, ilk olarak Avrupa ürünlerinin Hicaz ve Yemen'e yeniden ihraç edildiği bir pazardı. Vasfu Mısır kitabına göre, Kahire'nin merkezinde büyük bir kumaş pazarı bulunmaktadır. Hac mevsiminde Hint hac kervanına eşlik eden hacçılar veya tüccarlarla birlikte Hint teknelerinin Hicaz'a gelmesi kumaş ticaretini hareketlendirmişti.⁵⁷ Bu kumaşlar daha sonra Mısır hac kabileleriyle birlikte Kahire'ye yeniden ihraç edilmektedir. Fayyumlu⁵⁸ tüccarlar kumaş ticaretiyle ünlüydü ve Guriya pazarının etrafında büyük bir pazarları vardı. Kumaşları özellikle el-Geushi Pazarı'nda ve aynı zamanda tekstil ticaretinin en büyük merkezi olan Camaliye Pazarı'nda satılmaktaydı. Bu pazar tekstil ticaretinin en büyük merkezi olarak kabul edilen çuval bezi acentesini içeriyordu. 18. yüzyılın sonlarında, Tolunoğulları Camii yakınında, çoğu baharat, yeni ürünler, değerli metaller ve lüks eşyaların ticaretinde uzmanlaşmış bazı pazarların gelişmesine tanık olunmuştur.⁵⁹

Kahve ve baharat ticareti, Kahire pazarlarında büyük ve popüler bir ticareti temsil ediyordu ve diğer ticaret unsurlarına göre daha fazla ticareti yapılmaktaydı. Hatta bu iki ürünün tüccarları, küresel ticaretin liderliğini temsil ederek toplam ticaretin yaklaşık yüzde doksanına sahipti.⁶⁰ Tahıllarda, özellikle de buğdayda, geniş depolama alanları sağlamak amacıyla pazarlar tarım arazileriyle bağ lydı. Bu pazarlardan en önemlisi, Hac kervanının yola çıkmasından önce ticari hareketliliğin yoğun olduğu Rumeyye'deki buğday pazarıydı.⁶¹ Ayrıca hacçılarının gelmesiyle gıda talebinin artırması da gıda pazarlarında da hareketlilik yaşanmasına sebep olmuştur.

4. 3. Hac Güzergahında Mevsimlik Pazarlar

Hac yolu üzerinde hacçılarının ve yolcularına ihtiyaç duydukları ürünleri temin eden pek çok meşhur pazarlar vardı. Hac güzergahında çalışan tüccarlar genellikle hac kfilesinin refakatçilerinden ya da hac

⁵⁶ Andre Raymond, *el-Hırafiyyun ve't-Tüccar fi'l-Kahire fi'l-Karn es-Samin Aşar*, çev. Nasır Ahmed ve Batsı Cemalü'din (Kahire: el- Meclisü'l- ala lil' sekafe, 2005), 250.

⁵⁷ Raymond, *el-Hırafiyyun ve't-Tüccar*, 421.

⁵⁸ "Fayyum" Mısır'da bulunan bir ilçe.

⁵⁹ Raymond, *el-Hırafiyyun ve't-Tüccar*, 441-442.

⁶⁰ Raymond, *el-Hırafiyyun ve't-Tüccar*, 514.

⁶¹ Raymond, *el-Hırafiyyun ve't-Tüccar*, 489.

yoluna yakın bölgelerde yaşayan kimselerdendir. Mısır Hac yolunda birçok mevsimlik pazar vardı. Örneğin, Mısır'dan Mekke'ye giderken ilk istasyon olan Barakat el-Hac pazarından hacılar ve tüccarlar, develer ve katırlar satın alıyorlardı. Kıyafetler, arpa ve fasulyeler ise Acrod'da satılıyordu. Şam meyveleri, kuru üzüm, badem, mercimek ve pirinç gibi tahılların yanı sıra süt de Zahrü'l himar istasyonu pazarında satılıyordu. Saman, hurma, yoğurt, koyun, süt ve bal Nahil istasyonundan alınıyordu. el-Azlam istasyonunda, Bedeviler hacılara su satıyordu. Yenbu halkı ve hacılar tarafından kurulan büyük pazarda, taze balıkların yanı sıra kıymetli mücevherler, fırında pişirilen ekmek, karpuz ve turp da fahiş fiyatlarla satılıyordu.⁶²

Mekke yakınlarındaki Rabiğ'de de büyük bir pazar kuruluyordu. Halk, ellerindeki su ve yiyecekleri, hacıların ihtiyaç duyduğu ihram elbiselerini ve Mısır'dan getirttikleri elbise ve terlikleri ucuz fiyata hacılara satmaktaydı⁶³ Sonuç olarak, hac yolundaki pazarlara göz attığımızda, bu pazarların sadece hac kervanıyla canlandırıp bu pazarların mevsimsellik ve sadelikle öne çıktığı, hacıların içecek ve yiyecek ihtiyaçlarını karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu pazarlarda büyük ticari faaliyetler yapılmaz; sadece kervanın belirli bir duraktan veya konaklama yerinden geçişi sırasında ticaret hareketliliği yaşanır.

5. HAC MEVSİMİNDE MISIR VE HİCAZ ARASINDA SATILAN TİCARİ MALLARIN TÜRLERİ

5. 1. Mısır'dan Hicaz'a İhraç Edilenler:

Hicaz gıda tedarikinde büyük ölçüde Mısır'a bağımlı olduğundan, Mısır'ın Hicaz'a yaptığı ihracatın büyük bir kısmı gıda ürünleriydi.⁶⁴ Bu gıda ürünlerinin ticareti yüksek nakliye maliyetlerine rağmen kârlıydı. Bu, Hicaz'daki fiyatların tipik olarak yüksek olmasının nedenidir. Vasfu Mısır'da geçtiğine göre, Süveyş ve Kuseyr'den Hicaz'a kırk bin veya elli bin erdeb buğday, fasulye ve mercimek gönderilmiştir.⁶⁵ Hicaz'a pirinç, tereyağı, peynir ve yağ ihracatı yoğundu, çünkü hacılar ve tüccarlar bunun bir kısmını yolda tedarik ediyor ve diğer kısmını ticarete konu ediyordu. Ayrıca hayvanlara verilecek olan arpayı tedarik için fasulye ile takas yapmışlardı. Çünkü bu yolculukta on binden fazla deve vardır. Bazı tüccarlar, Hac kervanına eşlik ederek çeşitli gıda maddelerini Hicaz'daki mümessillerine göndererek Mısır Hac Yolu üzerindeki pazarlarda satıyorlardı. Örneğin, 1149 (1736/1737) Mısır hac kafilesiyle Hicaz'a gönderilen 34.456 gümüş para Serdar Muhammed Ağa'nın gönderdiği gibidir.⁶⁶

Mısır'dan hacılar ve tüccarlar; ipek, pamuk ve yün gibi yerel dokuma ürünleri ile Nil boyası getiriyorlardı. Ayrıca hac mevsimi Mısır'ın yerel dokuma ürünlerinin satışında; en önemli zaman dilimi haline gelmiştir. Bu yüzden her yıl Hac mevsimi yaklaşınca Mısır'daki dokumacılar ve boyacılar da dahil olmak üzere zanaatkarlarla binlerce kumaş balyaları hazırlamak için büyük anlaşmalar yapıyordu. Bu kumaş, Mısır Hac yolu üzerindeki istasyonların pazarlarında ve Hicaz pazarlarında satılıyordu.⁶⁷ Yerel Mısır kumaşlarını Hicaz pazarlarına ihraç etme konusunda uzmanlaşmış ticari şirketler, Hicaz'a gitmeden önce Şaban ve Ramazan aylarında kervanlarını topluyorlardı. Örneğin, 1134 (1721/1722) yılında, Mısır'ın yerel kumaşlarını Hicaz pazarlarına ihraç etmek için Kahire'de Şerb

⁶² Mursi, *Derbü'l hacü'l Mısır*, 99.

⁶³ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 678.

⁶⁴ Bu gıda ürünleri yevmi iâşe için kullanılırdı. Örneğin, buğday, bakla, arpa ve pirinç gibi. bk. BOA, C.AS, No. 40, 1817.

⁶⁵ Tok, "Haremeyn'in İdaresi ve İâşesinde Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü", 940.

⁶⁶ O zamanlarda para birimi, 1 para= 3 akçe, 1 kuruş =40 para, bu sistem ilk gümüş kuruş 1690'da başlamıştı. 18. Yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Daha bilgi için bk. Akyıldız, "Para", (Erişim 06 Kasım 2024). Daha bir kaynak bk. Ulemaü'l-Hamletü'l- Feransiyye, *Vasfu Mısır*, 271-272.

⁶⁷ Semira Fahmi Ali Ömer, *Emaretü'l-Hac fi Mısır'l Osmanîyye (1517-1798)* (Kahire: el- Hay'etü'l- Mısıriyye el-Amme l'l-kitab, 2001), 287.

pazarında iki tüccar 52.000 gümüş sermayeli bir şirket kurulmuştu. İhracat karşılığında doğu malzemeleri ve baharat, Hicaz pazarlarından temin etmektedir.⁶⁸

Mısır'ın yeniden diğer ülkelere ihraç ettiği Avrupa malları, hac mevsiminde hacıların ve tüccarların ticaretini yaptığı mallar arasındaydı. Jomier, Fransız konsoloslarının raporlarına göre, Mısır hac kervanının Hicaz pazarlarında satmak ve ticaretini yapmak için bu Avrupa'dan çok miktarda mal ithal ettiğini belirtmektedir. Örneğin, Kahire'deki Fransız konsolosu 1150/1737'de, "Hac kervanının bu yılın öncesinde, büyük miktarda İngiltere'de üretilen yeşil ve kırmızı renkli kadife kumaşları satıldı" yazmıştır.⁶⁹

Öte yandan Hacılar ve tüccarlar, safran, mercan, tabaklanmış deri ve kurşun gibi Avrupa silahlarını, Doğu'dan gelen mallarla takas etmek için Hicaz'a giderken yanlarında taşımaya can atmışlardı. Çok sayıda tüccar, Avrupa mallarını Hicaz pazarlarına ihraç etmeyi seçmiştir. Ancak tüccarlar belirli tek bir malı ihraçla kendilerini sınırlamamışlardır. İhracat ürünlerinden bazıları Mısır'daki kara hac kervanı yoluyla, diğerleri ise Süveyş limanından Cidde limanına deniz yoluyla anlaşmalar yapıp ihraç edilmiştir. Örnek olarak, Hoca Ahmed bin Tahir bin Masud el-Şerayibi ve kuzeni Ahmed bin Ali bin Masud el-Sharaibi, Hicaz'a çeşitli Avrupa mallarını gönderdikleri için birbirleriyle iş birliği yapmışlardı. Cidde'deki temsilcileri Abdulkadir el-Nemari ve Salem el-Şerayibi, 1149 H/1736 yılında 690.690 para değerinde Fransız aynaları, kumaşlar, bıçaklar, boncuklar, demir, bakır, çelik vb. malları ele geçirmişti.⁷⁰

5. 2. Hicaz'dan Mısır'a Yapılan İthalat:

Hac mevsiminde hacılar ve tüccarlar için varış noktası olan Cidde limanı vasıtasıyla Hint, Afrika, Mısır, Şam, Fas ve Yemen malları deniz yoluyla ya da kara yoluyla Mekke pazarlarına getirilmektedir. Bu yüzden Hac sırasında Mekke hem Batı hem de Doğu'dan gelen çok fazla dünyanın en zengin pazarı haline gelmekte ve Doğu malları ile Batı malları arasındaki en büyük ticaret alışverişine şahit olmaktadır.⁷¹

Diğer taraftan, Hac dönüşü sırasında kervanlar için mal ve ticaret hareketi aktif oluyordu. Mısır ile Hicaz arasında gelişen ticarete Mısır Hac kervanı ile gelen doğu malları önemli bir rol oynamaktadır.⁷² Mısır hac kervanının tüccarlarının ve hacıların Mekke'den Mısır'a getirdikleri mallar şunlardır: ilk sırada kahve yer almaktadır. Eskiden beri Mısır'da baharat ve buhur ticareti çok popülerdi, ancak bu popülerlik 17. ve 18. yüzyıllarda geriledi ve yerini kahve ticareti almıştır. Kahve ortaya çıkışıyla 15. yüzyılın başında Yemen'den Mekke'ye kahve getirilmesi ve gelenekçiler arasında büyük tartışmalara yol açmıştı. Ayrıca 18. yüzyıla gelindiğinde kahve ticareti Hicaz'dan Mısır'a ihraç edilen en önemli ürünler arasında yer almıştı. Hac kervanının kara yoluyla getirdiği kahve miktarı deniz yoluyla gelenlerden daha azdı.⁷³ 1125/1713 yılında Mısır Hac kervanı kara yoluyla 2.000 balya kahve, Cidde'den deniz yoluyla ise 26.500 balya kahveyi Mısır'a getirmişti. Urban kabilelerinden dolayı karşılaştıkları zorluklar nedeniyle, tüccarlar gemileri Cidde'de beklemeyi tercih etmiş, bu nedenle deniz yoluyla 27.000 veya 28.000 balya taşıyorduk. Hac kafflesi Kahire'ye getirilen toplam kahve miktarının yaklaşık yüzde onundan fazlasını nadiren taşıyordu. Buna rağmen, Mısır hac kafflesi, hac sırasında

⁶⁸ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 677.

⁶⁹ Abdü'l-Mu'ti, *el-alakat-ü'l-Mısriyye*, 164-165.

⁷⁰ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 678.

⁷¹ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 686.

⁷² Abdülmuti, *el-alakat-ü'l-Mısriyye*, 165.

⁷³ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve'r-Tüccar*, 252.

Hicaz pazarlarından getirdiği kahve ürününün satışından elde ettiği nakit para ile Avrupa mallarının ödemesini yapmıştır.⁷⁴

Hac kervanıyla Mısır'a ulaşan Hint kumaşları hacılara ve tüccarlara çok önemliydi. Ayrıca Hint kumaşları Mısır hac kervanı Mekke'den ayrılması veya gecikmesinde etkileniyordu. Bazı kaynaklara göre, hac kafilesinin Mekke'den ayrılması gecikmiştir, çünkü bazı Hint kumaşlarının ellerine ulaşmasının beklenmesi gerekiyordu. Gaberti'nin anlattığına göre, 1119/1707 yılında bir Hint gemisinin Cidde'ye geç varması nedeniyle Mısır Hac kervanının Mekke'de Safer ayının ortasına kadar geciktiği belirtilmektedir.⁷⁵ Birkaç yıl sonra bunun tam tersi olmuş, 1138/1728'de hacılar bekledikleri kumaş yükü (erken geldiği için) her zamanki hareket tarihlerinden dört gün önce Zilhicce ayının on sekizinde Mekke'den ayrılmışlardır. Bunun neticesi olarak, 18. yüzyılın sonuna kadar Mısır hac kervanının taşıdığı Hint kumaşları meşhur Yemen kahvesinden daha çoktur.⁷⁶ İlgili kaynaklar yetersiz olduğu için Kahire'de aktif olarak ticaret yapılan Hint dokuma kumaşlarının türlerini ve kaynağını belirlemek zordur. Fakat, Kahire'deki Hintli tekstil tüccarları, şehrin en önemli pazarlarından biri olan Guriya pazarında birleşti ve Guriyalılar olarak bilinen büyük bir grup oluşturdu. Hint kumaşı tüccarları grubu içerisinde Kahire'nin en ünlü kahve tüccarları ve baharat tüccarları gibi güçlü ve zengin şahsiyetler de vardı.⁷⁷

Öte yandan, Hicaz'dan Kahire'ye çok sayıda buhur (tütsü) ulaşmış ve Avrupa yeniden ihracat ticaretinde önemli bir yer almıştı. Hicaz tütsüleri, özellikle Yemen ve Hadramut tütsüleri, Arap ve Basra Körfezleri yoluyla Hint gemileriyle getirilen muadillerinden daha alt sıralarda yer almıştır. Arap tüccarlar Güneydoğu Asya adalarından çeşitli türler getirmişlerdi. Ayrıca 18. yüzyılda birçok farklı sakız türü Mısır'a gelmiştir. Kaynaklarda, Türk sakızı ve Arap sakızından bahsedilmiş olsa da ilk ikisi daha pahalıdır. Ayrıca, üç farklı sakız türü vardı; bunlar Necd'den gelen en iyi Arap sakızı, Muskat Yemen sakızı ve Acem İran sakızdır.⁷⁸

Diğer taraftan, Seylan, Hindistan ve Çin'den ithal edilen tarçın; Hicaz, Sudan (mür), Yemen veya Hicaz'dan ithal edilen mür bitkisi de çok daha fazlaydı. Hindistan'tan, Hicaz yoluyla Nil boyası, değerli taşlar, boncuklar, parfümler ve baharatlar ithal ediliyordu. Bunları Cidde'ye taşıyan Hint ve Arap gemileri, Mısır'a Hac kervanı aracılığıyla taşıyordu.⁷⁹

Sonuç

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hac mevsimi; sadece ibadet ve inançla alakalı değildir, aynı zamanda ticaret gibi önemli birçok sektörün canlanmasında da etkili olmaktadır. Mısır ve Hicaz arasındaki ticari faaliyetlerin canlanmasında Mısır Hac kervanı önemli bir rol oynamaktadır. Hac kervanı ile birçok tüccar ticaret yapmak için mallarını Hicaz'daki acentelerine gönderiyordu ya da kendileri kervan ile yola çıkıp dünyanın farklı yerlerinden gelen hac kervanları Hicaz'a gelen doğu ürünlerin yüklenerek geri dönüyordu. Ticaretin refahı için en önemli faktörlerden birinin güvenliğin sağlanması olduğu bilinmektedir. Bu anlamda, Osmanlı Devleti Mısır ve Hicaz'daki hac ve ticaret yollarının güvenliği için büyük çaba göstermiştir. Bu çaba, tüccarları hac kafilesine yola çıkmalarını ve ticaretlerine devam etmelerini teşvik etmiştir. Hac kafilesinin, hac yolunun etrafındaki çöllerde yaşayan hırsızların (Urban

⁷⁴ Ömer, *Emaretü'l-Hac*, 273.

⁷⁵ Abdulrahman b. Hassan el-Gaberti, *Acayibü'l-Asar fi Tercemetü'l-Ahbar*, (Kahire: el-Envarü'l-Muhammediyye basımevi, 1879), 59.

⁷⁶ Ahmed Çelebi Abdügani, *Evdabü'l-İşarat fi men Tevalle Mısır ve'l- Kahire mine'l-Vüzerâ ve'l-Başavat*, thk. Abdüraheem Abdürahman Abdüraheem, Daru'l-Kitap basımevi, (Kahire, 1995), s.612.

⁷⁷ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve'l-Tüccar*, 260-261.

⁷⁸ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve'l-Tüccar*, 259.

⁷⁹ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve'l-Tüccar*, 260.

kabilelerin) saldırılarına maruz kalmasına rağmen, tüccarlar yine de mallarını hac kafilesiyle taşımayı tercih etmişlerdir.

Bunlara ek olarak, haccın mevsimselliği de tüccar ve üreticilerin ticari anlaşmalar yapmasına yardımcı olmuştu. Devletin hacıların kara ve deniz yoluyla ulaşımını sağlama konusundaki ilgisi, hac kervanına eşlik eden tüccarları da etkilemiştir. Hac mevsiminde pazarlardaki ticari faaliyetlerin artmasının, ticaretin refahının yeterli kanıtı olduğunu düşünüyoruz. Yıl içindeki ihracat ve ithalat oranları ile Hac dönemine denk gelen oranları karşılaştırdığımızda, bu mevsimde Hicaz ve Mısır arasında ticaretin büyük bir hareketliliğe sahne olduğunu, mal çeşitliliğinin yanı sıra para birimlerinin el değiştirdiğini ve bunun fiyatlardaki düşüş ve yükseliş üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Hac mevsimi, mal çeşitliliği, kıtlığı ve bolluğu açısından en büyük uluslararası ticaret fuarlarını geride bırakmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 1183, 342. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 1184, 343 <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 1549, 454. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 1692, 493. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 2030, 577. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 112, 1438, 401. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No.144, 5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri (DVNS.MSR.MHM. d.) No. 1, 43, 85. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri (DVNS.MSR.MHM. d.) No. 4, 6. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri (DVNS.MSR.MHM. d.) No. 3, 64. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Askeriye (C.AS.), No. 40, 1817. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Askeriye (C.AS.), No. 3171. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Askeriye (C.AS.), No. 49638. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Evkaf (C.EV.), No. 536, 7065. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Evkaf (C.EV.), No. 544, 27493. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Evkaf (C.EV.), No. 18919. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Dahiliye (C.DH.), No. 2792. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Hariciye (C.HR.), No. 163, 8114.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Maarif (C.MF.), No. 924. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. İbnülemin Bhriye (İE.BH.), No. 1247. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. İbnülemin Dahiliye (İE.BH.), No. 2792.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

İnceleme Eserleri

Abdullatif, Leyla. *Ehemmiyyet bender-i Süveyş fi'l-asru'l Osmani*, Kızıldeniz Tarih ve Çağdaş Uluslararası Politika Sempozyumu araştırması kapsamında. Modern Tarih Lisansüstü Semineri. Kahire, 1980.

Abdümüti, Husam. Mohamed. *Al-alakat-ül Masriya al-bicaziya fi'l-karn'ül samen aşer*. Kahire: Al-haya'ül masriye al-aame le al-kitap, 1999.

Abdülhamid, İman Eid Abdülhadi. "Mina el-Tur Dirase fi'l-Coğrafya el-Tarihıyya". *Kafrelsheikh Üniversitesi Sanat Fakültesi Hümanistik ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 26/4 (Aralık 2022), 362-409.
<https://doi.org/10.21608/shak.2022.109210.1133>

Abdülkani, Ahmed Çelebi. *Avdabu'l-eşarat fi men tevala Mısır ve'l- Kahire men'l-Vüzerâ ve'l-Paşavaat*. *tbk. Abdulrabieem Abdulrahman Abdulrabieem*. 2. Basım. Kahire: Daru'l-Kitap Basımevi, 1995.

Akyıldız, Ali. "Para". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 6 Kasım 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/para>

Altıntaş, M. Abdulmennan. *Kızıldeniz'den Akdenize: Ticaret, Diplomasi ve Güzergahlar 1600-1700*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.

Alver, Köksal. "İslam Şehrini Kurmak: Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru". *TYB Akademi Dli Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (Eylül 2015), 73-85.

Armağan, A. Latif. "18. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menazilü'l-Hac)". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20/20 (Aralık 2000), 73-118.

Atalar, Münir. "Emir-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 21 Eylül 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-i-hac>

Azizova, Elnure. "Ukaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 06 Ocak 2025.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ukaz>

Azizova, Elnure. "Zülmecaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 06 Ocak 2025.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/zulmeczaz>

Bardakoğlu, Ali. “Eşkîya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 29 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/eskiya#1>

Bilge, L. Mustafa. “Cidde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 25 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cidde>

Bilge, L. Mustafa- M. Sabri Küçükbaşçı, “Yenbu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 1 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yenbu>

Bostan, İdris. *17. yüzyılda Tersane-i Amire*. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Celal, İbrahim Ahmed. “Avamil izdihar'l-esvak fi Mekke-i Mükarrama helal'l-karneyn es-Smin Aşer ve't-Tasi Aşer”. *el-Mecelletü'l-Tarihîyye el-Mısrîyye* 59, (2019), 67-99. <https://doi.org/10.21608/jejh.2019.150124>.

Çınar, Murat, *Geçmişten Günümüze Süveyş Kanalı'nın Jeopolitiği*, iksad publishing house, Ankara, 2022, 330-352.

ed-Doseri, Hamsa bnt Hubeş. ” Kavafilü'l-Hac ve't-Ticaret ve'durubiha'l-muhtelif eban'l-Asr'ül-Osmani 1517-1803”. *Kena Üniversitesi Edebiyat fakültesi dergisi*. 48/615-709. Kena, 2018.

el-Askalani, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fatihü'l-bari bi şerhi Sahihî'l-Buhari*. Beyrut: Daru'l Marifa, 1986.

el-Gabarti, Abdulrahman b. Hassan. *Acibü'l-Asar fî'l-Taracem ve'l-Abbar*. 1 c. Kahire: El-envaru'l-mühammediyye Basımevi, 1879.

el-Savi, Ahmed. *En-Nukudü'l-Mütadavile fi Mısr'ül-Osmaniye*, 2. Basım, Kahire, 2008.

Emecen, M. Feridun. “Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nüme”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*. 14/87-120. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Basımevi, İstanbul, 1994.

es- Savi, Ahmed. *en-Nukud'l-Mutadavile fi Mısr el- Osmaniye*. Kahire: Merkez el- Hazare-i İslamiyye Kahire, 2008.

Faroqi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Fayda, Mustafa. “Bedevi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 5 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bedevi>

Güler, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.

Kallek, Cengiz. “Bulak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Erişim 7 Ocak 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulak#1>

Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım 2009.

Kurşun, Zekeriya. “Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”. *FSM İlmî Araştırmalar ve İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (Haziran 2017), 281-311. <https://doi.org/10.16947/fsmia.323379>.

Küçükaşçı, S. Mustafa. *Abbasiler’den Osmanlılar’a Mekke-Medine Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.

Memiş, Şerife Eroğlu. ”17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı Kahire’den Mekke’ye Hac Menzilleri” *Kadim Akademi* 4/2. (Aralık 2020) 39-63. <https://doi.org/10.55805/kadimsbd.803247>.

Mursi, Cemal Mahmoud. *Derbü’l hacü’l Mısır fi’l-ahd-i Osmanı 1798-1517*. İskenderiye Üniversitesi, Edebiyat fakültesi, Tarih ve Mısır ve İslam eserleri bölümü, İskenderiye, 1990.

Ömer, Semira. *Emaret-i Hac fi Mısır’l Osmanıya (1517-1798)*. Kahire: el Haye-ü Mısriyye el amme lil kitap, 2001.

Özcan, Abdülkadir. “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 07 Ocak 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hac#5-tarihce>

Person, N. Maykel. *El-Hac ila Mekke min Şibhaü’l-Cezire-i Hindiyye 1500-1800*. çev. Miraç Navab – Dedrudin Yusuf. Mekke, Merkez Tarihü Mekke-i Mükerrerme ve’l Medinetü’l- Münevvere, 2009.

Raymond, Andre. *el-Harrafıyyun ve't-Ticaret fi'l-Kahire fi'l-Karni's-Sabi'i'aşar*. çev. Nasır Ahmed-Batsı Cemaludin. Kahire: el- Meclisü’l- ala lil’sekafe, 2005.

Süleyman, Abdülhamid, *Tarihü’l mevani-ü’l-Mısriya fi’l-ahdü’l-Osmani*, Kahire, 1995.

Şahin, Azze bnt. Muhammed b. Abdurrahman, *Hiżmatü’l-Hac fi’l-Hicaz Hıdale’l-asrı-i Osmani*. Kahire: Darü’l-Kahire, 2006.

Tok, Özen. “XVII. Yüzyılda Haremeyn’in İdaresi ve İaşesinde Mısır Beylerbeyliği’nin Rolü”. *Türkler*. ed. Kemal Çiçek. 9/939-942. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ulemaü’l-Hamletü’l- Feransiyye. *Vasfu Mısır (el- Mısriyon el- Mübaddison)*. 3. Basım. çev. Züher A’şaaıyb. Kahire: Sundük el- tenmiye ve’l- sekafe, 1993.

Uzunçarşılı, İsmail. Hakkı. *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.

Yılmaz, Serap. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile ilgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden”. *Belleten*. 56/215 (Nisan 1992), 31-68. <https://doi.org/10.37879/belleten.1992.31>.

